

Paweł Bezak

"Godłem nam biały ptak..." : symbolika powstańcza

Niepodległość i Pamięć 21/3-4 (47-48), 229-238

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Paweł Bezak

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Godłem nam biały ptak... Symbolika powstańcza

Słowa kluczowe

Symbolika, orzełek, odznaka, Armia Krajowa, proporczyk, opaska, oznaka, Powstanie Warszawskie

Streszczenie

Artykuł omawia pokrótce symbole spotykane na mundurach żołnierzy Powstania Warszawskiego: orły noszone przez nich na nakryciach głowy, opaski i proporczyki, świadczące o przynależności do struktur podziemnego Wojska Polskiego, oznaki wyróżniające, noszone przez poszczególne jednostki powstańcze, wreszcie odznaki i oznaczenia, stanowiące wyróżnienie bądź też – w wypadku tych pierwszych – widomy znak przynależności lub zdobytych kwalifikacji. Przytoczone materiały nie wyczerpują tematu symboliki powstańczej, po latach odkrywanej przez badaczy w zachowanych materiałach źródłowych, stanowią jedynie nakreślenie granic obecnego stanu wiedzy na ten temat.

1 sierpnia 2014 roku to dzień 70. rocznicy wybuchu Powstania Warszawskiego. Z tej okazji pragnę pokrótce przybliżyć naszym Czytelnikom temat emblematów, które pojawiały się na mundurach Powstańców Warszawskich w ciągu 63 dni trwania walk o stolicę. Korzystając z wyników moich dotychczasowych badań oraz dostępnej literatury przedmiotu, omówię symbole, jakimi posługiwali się wówczas żołnierze podziemia dla oznaczenia swej przynależności narodowej i organizacyjnej. Wszystkie niemal spośród opisanych znaków znajdują swoje potwierdzenie w bogatej literaturze poświęconej barwie i broni dawnego Wojska Polskiego, której krótką listę zamieszczam na końcu artykułu.

Oglądając ówczesne kroniki filmowe, przeglądając wydawnictwa, zawierające liczne zdjęcia archiwalne, czy też podziwiając w kolekcjach muzealnych – bądź prywatnych – nieliczne, zachowane eksponaty, możemy dojść do wniosku, że nie istniały podczas Powstania dwa identyczne mundury, a nawet żołnierze jednostek z pozoru umundurowanych jednolicie, ozdabiali je różnymi dodatkami, których wygląd czy poziom wykonania zależały niejednokrotnie tylko od ich inwencji i zdolności plastycznych. W efekcie różniły się one między sobą niekiedy dość znacznie, nawet w obrębie jednego pododdziału.

Orły

Wspólnym znakiem wszystkich żołnierzy Powstania Warszawskiego, niezależnie od ich przynależności organizacyjnej, był orzeł, noszony najczęściej na nakryciu głowy¹. Obok licznych egzemplarzy orłów wojskowych², policyjnych, ale też urzędniczych czy nawet szkolnych, pochodzących sprzed września 1939 roku, w użyciu Powstańców Warszawskich znalazły się godła produkcji konspiracyjnej.

Żołnierze Armii Krajowej korzystali najczęściej z orłów bitych w warunkach konspiracji z wykorzystaniem przedwojennych sztańc,

¹ Tradycja umieszczana godła na czapkach czy hełmach (a wcześniej kaskach) wojskowych sięga w Polsce XVIII wieku. Z braku możliwości umieszczenia orła na czapce, przypinano go niekiedy na piersi munduru. Zjawisko to możemy zaobserwować na niektórych fotografiach z Powstania Warszawskiego.

² Przede wszystkim orły wz. 1919 oraz wz. 1917 (furażerkowy).

przy użyciu rozmaitych materiałów zastępczych, nosili też godła z blachy cynkowej, wykonywane w warsztatach z użyciem nowo wytworzonego oprzyrządowania w Radomsku oraz w Pruszkowie, a także tłoczone z cienkiej blachy stalowej, najprawdopodobniej w Warszawie. Pierwszy z omawianych orłów nawiązywał bezpośrednio do wzoru z roku 1919, kolejny zaś, nazywany pruszkowskim, stanowił nowy, uproszczony projekt godła wojskowego, z „kotwicą” umieszczoną na tarczy amazonek. Orzełki stalowe, o mocno zubożonej formie i płytkim rysunku nawiązywały do zmniejszonych orłów, przeznaczonych do noszenia na furażerkach. Obok nich pojawiały się produkowane seryjnie orły, nawiązujące do godła państwowego z roku 1927.

Wykonane w podziemiu godła różniły się między sobą sposobem produkcji, użytym materiałem, wykończeniem. Interesujący przykład stanowią choćby tak zwane orły „żoliborskie”, niewielkich rozmiarów, lecz proporcjonalne, wręcz eleganckie w rysunku, wybite w blasze mosiężnej, ozdobione stylizowaną „kotwicą” wpisaną w tarczę amazonek. Ich przeciwieństwem, pod względem estetyki, były godła wykonywane niedbale, przy użyciu samego tylko wykrojnika – miały postać sylwetki orła wojskowego lub państwowego, bez zaznaczonych detali, całkowicie pozbawionej reliefu.

Całkiem indywidualny charakter miały egzemplarze wykonywane jednostkowo – odlewane ze stopu ołowiu, wycinane z dostępnej blachy³ – najczęściej aluminiowej lub cienkiej blaszki stalowej, pochodzącej z puszek od konserw, aplikowane lub haftowane na podkładzie tekstylnym, wreszcie malowane ręcznie na hełmach.

Harcerze Szarych Szeregów, walczący w Powstaniu Warszawskim, nakładali często lilijkę na tarczę lub na pierś orzełka wojskowego, zwykle wzoru z 1919, nadającego się znakomicie do tego celu ze względu na rozmiar⁴.

Osobny wzór godła nosili żołnierze Armii Ludowej. Wykorzystywali oni orły przedwojenne, pozbawione korony, lecz także nosili

³ Interesujące egzemplarze zostały przedstawione w *Zgrupowaniu „Radosław”*, nr 6/2012, s. 58 n.

⁴ Egzemplarze prezentowane są w literaturze przedmiotu (prace L. Welkera i Z. Żygulskiego jun.) oraz na wystawie w warszawskim Muzeum Harcerstwa.

godła wzorów opracowanych specjalnie na ich potrzeby, bite, między innymi, w Warszawie lub wycinane ręcznie na ich wzór z blachy.

Żołnierze 1. Armii Wojska Polskiego: pododdziałów 1. BK, 2. i 3. DP, przetrzuceni we wrześniu 1944 roku na zachodni brzeg Wisły celem uchwycenia przyczółków, nosili na czapkach „kurice” – orły wykonane według specyficznego, „piastowskiego” wzoru, opracowanego wiosną 1943 roku w ZSRR na wzór płaskorzeźby z nagrobka Władysława Hermana w katedrze plockiej.

Opaski

Najbardziej charakterystycznym elementem wizerunku Powstańca Warszawskiego, za zarazem swoistą ikoną owego zrywu zbrojnego, była opaska w barwach narodowych, noszona początkowo na prawym, następnie zaś na lewym ramieniu. Przepisowa opaska żołnierza Armii Krajowej winna mieć szerokość 10 cm, na białej części stempel: litery WP, między nimi umieszczone godło państwowe, pod orłem zaś numer oddziału – zakodowaną w postaci trzech lub czterech cyfr przynależność plutonu do jednego z siedmiu Obwodów Warszawy. W praktyce, obok egzemplarzy regulaminowych, spotyka się opaski bez numerów⁵, z samymi literami „WP”, opaski „gładkie” – bez jakichkolwiek oznaczeń, a także egzemplarze znacznie węższe od przepisowych.

Noszono je na rękawach, lecz także – te bez stempli – na hełmach i czapkach.

Członkinie Wojskowej Służby Kobiet nosiły opaski z literami WSK w miejscu numeru, sanitariuszkom i personelowi medycznemu przysługiwały opaski białe lub biało-czerwone, z emblematem czerwonego krzyża. Zawiszacy nosili zaś opaski biało-czerwone z nałożoną dużą lilijką z tkaniny lub metalu, względnie opatrzone stemplem „Zawiszy”.

Słowacy z plutonu 535. Armii Krajowej używali zwykle różnorodnych opasek w swoich barwach narodowych, 104. Kompania Syndykalistów – opasek czerwono-czarnych, Wojskowa Służba Ochrony Powstania – zielonych lub zielono-czarnych, z naszytą szachownicą.

⁵ Interesujące przykłady opasek znajdują się w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie, pod numerami: E 1918, E 11578, E 12341/1,2, E 14913, E 15853.

Służby nosić miały na przedramieniu wąskie opaski z nadrukiem określającym ich rodzaj, np. żandarmom przysługiwała opaska żółta.

Powstańcy z pozostałych ugrupowań nosili różnorodne opaski z inicjałami własnych organizacji – Armii Ludowej, Polskiej Armii Ludowej, Korpusu Bezpieczeństwa. W literaturze i zbiorach muzealnych prezentowane są zarówno egzemplarze stemplowane, jak też z oznakami organizacyjnymi naniesionymi ręcznie, przy pomocy tuszu czy ołówka.

Proporzycyki

Innym elementem, często spotykanym na powstańczych mundurach, były biało-czerwone proporzycyki noszone na czapkach i beretach zamiast orła lub obok niego⁶, malowane na hełmach, naszywane na kołnierze płaszczy, bluz czy kurtek. Określone przepisem jako prostokątne, o wymiarach 2 x 5 cm, w praktyce często odbiegały od pierwotnych rozmiarów, nierzadko przybierając też formę tzw. proporzycyków kawaleryjskich – z charakterystycznym, trójkątnym wcięciem. Niekiedy proporzycyki tekstylne zastępowano egzemplarzami blaszanymi, pokrytymi barwnym lakierem⁷.

Oznaki

Dosyć pokaźny zbiór symboli powstańczych stanowią oznaki rozpoznawcze, które pojawiły się na mundurach żołnierzy części zgrupowań i oddziałów. Na hełmach malowano znak Grup Szturmowych⁸ (niekiedy powielany samorzutnie w formie metalowej odznaki lub elementu orła) czy literę „R” – znak plutonu specjalnego „Rafałki”.

⁶ Zdarzało się również niekiedy noszenie ich – w różnych kształtach i wielkościach – jako podkładki pod pozyskanym w następnych dniach godłem.

⁷ Autor spotkał 2 tego typu emblematy: o kroju proporzycyka kawaleryjskiego, umieszczony na furazerce powstańczej ze zbiorów Muzeum Powstania Warszawskiego oraz w formie zaokrąglonego na rogach równoległoboku, w zbiorach prywatnych.

⁸ Patrz: hełm kpt. Andrzeja Romockiego ps. „Morro”, ze zbiorów Muzeum Historycznego m. st. Warszawy.

Na rękawach mundurów powstańczych pojawiały się oznaki naramienne poszczególnych baonów, kompanii i grup. Były to oznaki:

– kompanii harcerskiej „Gustaw” – biała litera „G” z mieczem i lilijką, umieszczona na bordowym tle w formie tarczy;

– pułku „Jeleń” – biały jeleń w skoku, naszyty na czerwonej lub amarantowej tarczy;

– kompanii „B1” pułku „Baszta” – zarys orła państwowego, kryptonim, wizerunek baszty i scena symbolizująca atak na czołg, całość wyszyta białą nitką na czerwonym tle w formie tarczy;

– baonu „Czata 49” – w formie białej litery „C” z wpisanymi weń cyframi;

– zgrupowania / plutonu specjalnego „Rafałki” – w formie trójkątnej, żółtej chorągiewki minerskiej z trupa czaszką, z umieszczoną pod nią literą „R”;

– baonu „Chrobry I” – biało-czerwona, pięciokątna tarcza w skos, u góry czarny napis „CHROBRY”, na tarczy czarna, pozioma przepaska z białym napisem „SOSNA”;

– batalionu „Parasol” – w formie białego parasola, wyszytego lub aplikowanego na czerwonej lub amarantowej tarczy;

– oddziału „Szczerbiec” – w formie czerwonego rombu z białym orłem „piastowskim”, pod nim poziomo umieszczony miecz;

– batalionu „Nałęcz” – w formie czerwonej tarczy z malowaną czarną i białą farbą inskrypcją „BATALION NAŁĘCZ / KB / STARE / 1 VII / 1944 / 1 IX / MIASTO” i widokiem ruin Starówki z Kolumną Zygmunta;

– kolumny motorowej „Wydra” – w postaci pasowej (pomarańczowej?), zaokrąglonej tarczy z nadrukowaną czarną sylwetką wydry;

– Armii Ludowej – w formie czerwonego, płóciennego trójkątka z haftowanymi bajorkiem (lub aplikowanymi z metalizowanego kordonka) literami „AL”.

Nieformalną formą oznak poszczególnych oddziałów były płócienne lub jedwabne apaszki ze Stawek: żołnierze „Radosława” nosili najczęściej chustki granatowe w białe grochy, Batalion „Parasol” używał podobno apaszek w drobną kratę granatową, żandarmeria Grupy Północ – żółtych, zaś AL – czerwonych. Niektórzy żołnierze baonów „Bończa” i „Pięść” używali chust zielonych, zaś harcerskiego Baonu „Gustaw” – pomarańczowych w białe grochy. Ze wspomnień – a także

z zachowanych egzemplarzy – wynika, że niekiedy nie przywiązywano zbytnej wagi do użycia w całym oddziale jednolitych chust, traktując je raczej jako użyteczny dodatek, noszony bardziej ze względów praktycznych (ochrona przed pyłem i kurzem, a także dymem) i dla podkreślenia powstańczego fasonu, a nie dla identyfikacji jednostki.

Odznaki i odznaczenia

Zaledwie kilka odznak, pochodzących z lat wojny, mogło pojawić się na niektórych mundurach powstańczych. Podczas okupacji, ze względów konspiracyjnych starano się unikać ich wykonywania, zaś tworzone – upodobniano do przedwojennych odznak wojskowych lub harcerskich, bądź też pomijano w nich symbole, z biegiem czasu uznane za typowe dla Polski Podziemnej. Obok najpopularniejszych w dniach Powstania krzyży harcerskich, nałożonych samorzutnie na mundury i ubrania cywilne przez ich posiadaczy, pojawiły się, nadawane w konspiracji, odznaki absolwentów Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty „Agricola”, mające postać brązowego listka dębowego z nałożoną srebrną literą „a”⁹, odznaki młodszych harcerzy – Zawiszków, w postaci litery „Z” splecionej z lilijką¹⁰. O wiele rzadziej widywano odznaki Szkoły Motorowej „Iskra” oraz innych jednostek z czasu konspiracji, jak np. „Pomarańczarni”, „Sadu” czy I. K.K.M.

W miejsce przyznawanych odznaczeń bojowych – orderu *Virtuti Militari*, Krzyża Walecznych i Krzyża Zasługi z Mieczami – pojawiały się na piersiach dekorowanych zwykle same baretki w stosownych barwach, wykonywane z krótkich odcinków wstążek orderowych, zachowanych sprzed wojny, bądź improwizowane: zszywane z kawałków kolorowych tkanin, tasiemek, zrobione z nici oplecionych na sztywnej podkładce w odpowiedni sposób. Nieliczni odznaczeni mogli otrzymać krzyże pełnowymiarowe – wykorzystywano zapewne egzemplarze produkcji przedwojennej, a w wypadku KW – także konspiracyjnej. Krzyże Zasługi z Mieczami powstać mogły poprzez uzupełnienie

⁹ Egzemplarz w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie, o numerze „100”, zapisany jest w inwentarzach pod sygnaturą E 406.

¹⁰ W zbiorach Muzeum Harcerstwa, zaopatrzona w czerwoną, sukieną podkładkę.

przedwojennych odznaczeń mieczami, przeznaczonymi pierwotnie do Krzyża Niepodległości z tymiż¹¹. Ciekawostką wśród odznaczeń powstańczych stanowi nieformalny krzyż „Za zabicie w walce oficera SS”, przypisywany batalionowi „Chrobry” – wykonany na bazie niemieckiego Krzyża Żelaznego 2 klasy (EK), z nałożoną monetą jednozłotową, ozdobioną wybitą „kotwicą” i datą „1944”. Noszony był na wstążce w barwach KW, przy czym jeden z białych pasków pokryty był czerwoną farbą.

Paweł Bezak

Bibliografia selektywna:

- Bednarczyk Bogdan, *Ślady tamtych lat, tamtych dni*, Warszawa 2004;
Bednarczyk Bogdan, *Historia harcerstwa odznaką pisana*, Warszawa 2003;
Bezak Paweł, *Znaki żołnierzy Polski Podziemnej*, Warszawa 2007;
Bujanowicz Lech, Sawicki Zdzisław, *Orzeł. Symbol przynależności*, Warszawa 2004;
Filipow Krzysztof, *Krzyż Virtuti Militari 1792-1945*, Warszawa 1990;
Komornicki Stanisław i in., *Wojsko Polskie 1939-1945. Barwa i broń*, Warszawa 1990;
Krogulec Grzegorz, *Krzyż Walecznych. Świadek zwycięstwa i klęski*, Warszawa 1998;
Krogulec Grzegorz, *Warszawskie odznaki wojskowe i kombatanckie*, Warszawa 1994;
Ney-Krwawicz Marek, *Armia Krajowa*, Warszawa 1993;
Satora Kazimierz, *Emblematy, godło i symbole GL i AL*, Warszawa 1988;
Welker Lesław J., *Symbolika znaków Polski Walczącej*, Toruń 2000;
Welker Lesław J., *Znaki Polski Walczącej*, Toruń 1999;
Zawistowski Tomasz, *Polskie orły do czapek w latach 1939-1945*, Warszawa 2008;
Zgrupowanie „Radosław”. Pismo Grupy Historycznej Zgrupowanie „Radosław”, Warszawa;
Znamierowski Alfred, *Stworzony do chwały*, Bydgoszcz 1995;
Żygulski Zdzisław jun., Wielecki Henryk, *Polski mundur wojskowy*, Kraków 1988.

¹¹ Praktyka spotykana w pierwszych latach powojennych, gdy na mundurach weteranów – byłych partyzantów i powstańców zaczęły pojawiać się pełne oznaki otrzymanych odznaczeń i orderów, wykonywane w krajowych zakładach grawerskich; przez krótki okres istniała wówczas taka możliwość, zniesiona następnie przepisami państwowymi.

Our emblem is a white bird... Uprising symbolism

Key words

Symbolism, eagle cap badge, badge, the Home Army, collar pennon, armband, unit patch, the Warsaw Uprising

Abstract

The article discusses briefly the symbols that appear on the uniforms of the soldiers from the Warsaw Uprising: the eagles on their headwear, the armbands and collar pennons that were a sign of membership in the structures of the underground Polish Army, the unit patches worn by particular units during the time of the uprising, and finally the badges and decorations that were the sign of distinction or – as in the case of badges – a clear sign of membership or acquired qualifications. The foregoing materials are not sufficient when it comes to the topic of the uprising symbolism that was being discovered in the source materials by researchers for many years, but are merely an outline of the present knowledge concerning this subject.

Unser Wappen ein weißer Vogel... Die Symbolik des Aufstands

Schlüsselwörter

Symbolik, polnischer Mützenadler, Abzeichen, die Polnische Heimatarmee, Kragenspiegel, Armband, Verbandsabzeichen, Warschauer Aufstand

Zusammenfassung

Der Artikel bespricht in ein paar kurzen Worten die Symbole, die an den Uniformen von den Soldaten des Warschauer Aufstands getragen wurden: die Adler an deren Kopfbedeckung, Armbänder und Kragenspiegel, die auf die Zugehörigkeit zu den jeweiligen Strukturen der Polnischen Streitkräften des Untergrundkampfes hinwiesen, Verbandsabzeichen, die von einzelnen Militäreinheiten während des Aufstands getragen wurden, und schließlich die Abzeichen und Auszeichnungen, die als Hervorhebung oder – wie im ersten Fall – als sichtbares Zeichen der Zugehörigkeit oder der erworbenen Qualifikationen dienten. Die angeführten Materialien erschöpfen nicht das ganze Thema der Aufstands-Symbolik, angesichts all der Symbole, die während jahrelanger Arbeit von Forschern in den verbliebenen Quellenmaterialien entdeckt wurden, bieten diese Materialien bloß einen Überblick über das heutige Wissen zu diesem Thema.

***Белая птица нашей эмблемой...* Повстанческая символика**

Ключевые слова

Символика, орёл, значок, Армия Крайова, вымпел, повязка, Варшавское восстание

Резюме

В статье вкратце обсуждаются символы, встречаемые на мундирах солдат Варшавского восстания: орлы, ношенные ими на головных уборах, повязки и вымпелы, свидетельствующие о принадлежности к структурам подпольного Войска Польского, отличительные значки, ношенные отдельными повстанческими подразделениями, наконец, значки и награждения, являющиеся отличием или – в случае этих первых – явным признаком принадлежности или приобретённых квалификаций. Цитируемые материалы не являются исчерпывающими тему повстанческой символики, которая была исследована спустя многие годы на основе сохранившихся источников, они только в общих чертах представляют границы текущего состояния знаний по этому вопросу.

Кsiążki nadesłane

Muzeum Wojska w Białymstoku

Jarosław Ławski, Sylwia Trzeciakowska, Łukasz Zabielski (redakcja naukowa), *Sybir. Wysziedlenia-Losy-Świadectwa*. Białystok 2013

Karol Olejnik (redaktor naczelny), *Studia do Dziejów Wojskowości*. T. II. Białystok 2013

Tomasz Wesołowski, Łukasz Radulski, Piotr Łapiński (zespół redakcyjny), *Zeszyt Naukowy/ Muzeum Wojska w Białymstoku*. T. 25. Białystok, 2012

Daniel Boćkowski (redakcja naukowa), *Białystok – Mayn Heym*. Białystok [2014]

Muzeum Narodowe w Kielcach

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach. T. 24, 25, 26, 28